

JAARBOEK

VAN HET

KONINKLIJK NEDERLANDSCH GENOOTSCHAP

VOOR

MUNT- EN PENNINGKUNDE

ONDER DE ZINSPREUK

„Concordia res parvae crescunt”

TE

AMSTERDAM

VIII. 1921.

AMSTERDAM

JOHANNES MÜLLER

1921.

De Romeinsche Denarius van 269—268 vóór
Chr. en het gelijktijdige bronzen geld.

In ons, den leden van het Genootschap voor munt- en penningkunde bij gelegenheid van zijn zilveren feest aangeboden opstel ¹⁾ brachten wij de geschiedenis van het Romeinsche muntwezen tot het jaar 269 vóór Chr.

Eene allerbelangrijkste gebeurtenis had toen plaats. De —althans van ons standpunt — onmogelijke zware gegoten stukken, («aes grave») verdwijnen en zendt Rome voor het eerst zilvergeld de wereld in, geldstukken nu niet meer alleen bestemd voor het kleine wereldje, dat Latium en Campanië vormde, doch voor het geheele van jaar tot jaar aan macht en aanzien winnende Romeinsche rijk». «Rijksmunt».

Alhoewel de litteraire overlevering, die trouwens op het gebied van het Romeinsche muntwezen, onder zéér groot voorbehoud dient te worden aanvaard, daarover zwijgt, moet er reeds sedert tientallen van jaren in het achter ons liggende tijdvak een bittere strijd

---

¹⁾ *Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóór de invoering van den denarius in het jaar 269 vóór Chr. Niet in den handel. Amsterdam, 1917.*

om den voorrang zijn gestreden tusschen zilver en brons. Wel is waar moet men uit de namen der waardebepalingen en der getallen afleiden, dat het zilver te Rome eerst als waardemeter gebruikt werd, toen het brons reeds aanleiding had gegeven tot eene volledige terminologie, maar vóór 269 moet dit metaal toch wel als waardemeter zijn bekend, immers toen de zilvermunt werd ingevoerd, had eene bepaalde hoeveelheid zilver als rekenmunt -- sestertius — reeds het burgerrecht verkregen.

LIVIUS ¹⁾ verhaalt, dat men ter opluistering van den triomf, dien de dictator PAPIRIUS CURSOR, den 15^{den} October 309 over de Samnieten vierde, uit den buit vergulde schilden aan de eigenaars der wisselbanken uitdeelde, om op die wijze tot de versiering van het Forum mede te werken. Van zulke wisselaars, meestal Grieken uit Zuid-Italië en Sicilië en dus reeds lang bekend met zilvergeld, zal wel de invoering van het zilver als waardemeter in Rome afkomstig zijn. En zoo kunnen wij dan ook verklaren, dat de reken-eenheid voor het zilver naast het assen-systeem staat en zich niet daaruit heeft ontwikkeld, zooals nog zoo dikwerf beweerd wordt.

Een zilveren rijksmunt zagen wij dus ten tooneele verschijnen. Men gaf haar den naam van «denarius». De munt, oorspronkelijk bedoeld als standpenning der Italische bezittingen, trok, toen Rome's gezag zich over Europa uitbreidde, met haar mede over zeeën, bergen en dalen en nam in korten tijd eene leidende positie in onder de toen in de beschaafde wereld vigeerende

---

¹⁾ IX, 40, 16.

muntstelsels. Vijf honderd jaren heerschte zij, na al hare mededingsters te hebben verslagen, oppermachtig. Tegen het einde van de derde eeuw nà Chr. ging haar zon onder. Van de aan het begin van hare loopbaan zoo prachtige munt was nog slechts een droevig surrogaat overgebleven, dat nu definitief door eene nieuwe zilveren munt werd vervangen. Gedurende de geheele middeleeuwen bleef de naam denarius (denier) voortleven en de Brit wordt nog dagelijks aan dien naam herinnerd, wanneer hij de afkorting voor het woord penny neerschrijft.

Het ontbreekt ons niet aan teksten, die ons leeren wanneer de belangrijke munthervorming, die wij gaan behandelen, moet hebben plaats gehad. In de eerste plaats raadplegen wij natuurlijk PLINIUS ¹⁾. «Het Romeinsche volk bediende zich vóór de overwinning op Koning PYRRHUS in het geheel niet van gemunt zilver. . . Zilver werd in het 485ste jaar der stad (269 vóór Chr.), vijf jaren vóór den eersten Punischen oorlog gemunt en gaf men aan eenen denarius de waarde van 10, eenen quinarius de waarde van 5 en eenen sestertius de waarde van 2¹/₂ pond brons».

Uit eene korte notitie tot ons gekomen van een verloren boek van LIVIUS ²⁾ «Toen kwam bij de Romeinen het eerste zilvergeld in gebruik», wordt afgeleid, dat onze groote historieschrijver de invoering een jaar later stelt. Gemelde plaats vinden wij immers tusschen de stichting van de koloniën Ariminum en Beneventum (het oude Malventum) eenerzijds en de onderwerping

---

¹⁾ *Historia naturalis*, XXXIII, 13.

²⁾ *Epit.*, XV.

van de Umbriërs en Sallentijners anderzijds. Het eerste feit vond plaats in 268 vóór Chr., het tweede in 267. Onmogelijk kunnen wij dus aannemen, dat LIVIUS het jaar 269 als dat van de invoering van het zilvergeld kan hebben bedoeld. ZONARAS ¹⁾, die zijn gegevens uit het geschiedwerk van CASSIUS DIO COCCEIANUS putte, welke laatste weer uit LIVIUS overnam, zegt «Een groote massa geld kwam in deze dagen in het bezit van Rome, zoodat zij zelfs zilveren denarii gebruikten». Deze plaats staat tusschen de nederlaag der Samnietische opstandelingen in 269 en de onderwerping van Calabrië in 267 vóór Chr.

MOMMSEN ²⁾, en hem volgend GRUEBER ³⁾, nemen den datum van LIVIUS (268) aan, terwijl HEINRICH WILLERS ⁴⁾ zich met kracht verklaarde voor dien door PLINIUS aangegeven. Ook OSCAR LEUZE is deze meening toegedaan en verdedigt die in een van groote kennis der oude litteratuur getuigend zeer lezenswaardig opstel ⁵⁾, de lezing waarvan wij degenen, die dieper in de questie willen doordringen gaarne aanbevelen.

Ligt de oplossing van dit vraagstuk, dat al zooveel pennen in beweging bracht, niet zeer voor de hand?

De wet, die het nieuwe stelsel invoerde, kan zeer

¹⁾ VIII, 7.

²⁾ *Histoire de la monnaie romaine*, par THÉODORE MOMMSEN, traduite de l'allemand par le Doc DE BLACAS, II, 28.

³⁾ H. A. GRUEBER, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, 1910, I, 41.

⁴⁾ Eerst in de *Corolla numismatica* ter eere van BARCLAY V. HEAD (1906), 311 - 312, later in zijn *Geschichte der römischen Kupferprägung* (1909), 38, 1, streng beoordeeld door HAEBERLIN in de *Berliner Zeitschrift für Numismatik*, 38, 1910, 392 e. v.

⁵⁾ *Das Datum der ersten Silberprägung in Rom* in aangehaald tijdschrift, 32, 1915, 15 e. v.

goed in 269 vóór Chr. zijn aangenomen, doch zouden wij er ons hoegenaamd niet over verwonderen indien men eerst het volgend jaar met den muntslag begon. Het is immers volkomen begrijpelijk, dat het eenigen tijd duurde vóór de Romeinsche Munt, die tot dusver alleen gegoten bronzen geld in omloop had gebracht, in staat was zilvergeld te vervaardigen. Stempelsnijders moesten komen, denkelijk uit Capua, Neapolis en Tarentum en het munthuis op de Capitolijnsche Arx naast den tempel van Juno Moneta worden gesticht, dat naar haar zou heeten «Moneta».

Dit woord, zoo veelvuldig in de muntgeschiedenis en op munten voorkomende, verdient wel een oogenblik onze aandacht. De meest gangbare meening is, dat Moneta een echt Latijnsch woord is, afgeleid van moneo d. i. aan iets herinneren, op iets opmerkzaam maken, waarschuwen.

SUIDAS verhaalt ¹⁾ «toen de Romeinen gedurende hun oorlog tegen PYRRHUS en de Tarenters leden aan gebrek aan geld en Juno daarom smeekten, heeft deze geantwoord, dat geld hun niet zou ontbreken, wanneer zij de wapens met rechtvaardigheid voerden. Toen hun wensch in vervulling was gegaan, hebben zij Juno Moneta, d. is. *συμβολος* (consultrix) vereerd en besloten, dat de munten in haren tempel zouden geslagen worden» ²⁾

ASSMANN ³⁾ was van een geheel andere meening en

¹⁾ S. V. *Μουήτα*.

²⁾ W. DREXLER en H. W. STOLL in W. H. ROSCHER, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, II², 3200—01.

³⁾ ERNST ASSMANN, *Moneta* in *Klio*, *Beiträge zur alten Geschichte*, VI. 1906. 477.

veronderstelde, dat het Latijnsche woord *moneta* eene verbastering is van het Punische «*machanath*» (kamp), een opschrift voorkomende op Carthaagsche munten geslagen in de vierde eeuw vóór onze jaartelling, welke munten een uitgestrekt omloopsveld hadden in de kustlanden van het westelijk deel der Middellandsche zee ¹⁾.

De groote kenner van het muntwezen der Oudheid, BABELON, wijdt aan *Moneta* een uitvoerig opstel ²⁾ en verwerpt onvoorwaardelijk ASSMANN'S opvatting. Vooral op monetologische gronden toont hij duidelijk aan, dat het onmogelijk is, dat de Romeinen aan die munten met «*machanath*» eene benaming voor hun eigen geld hebben kunnen ontleenen. Het beste bewijs daarvoor is wel, dat de muntvondsten op de meest zekere wijze aantonen, dat de bewuste Siculo-Punische munten nimmer te Rome, noch in het zuiden van Italië in omloop zijn geweest. Tegenover de afleiding van ASSMANN geeft BABELON geen nieuwe van het woord *moneta*; hij laat dat aan taalkenners over. Maar vast is hij overtuigd, dat de oorsprong in Italië moet worden gezocht, daar het bij hem geen twijfel laat of Juno *Moneta* is eene Oud-Italische, mogelijk wel Sabellische godin, die reeds in zeer oude tijden op de arx moet zijn vereerd en wier speciaal attribuut was de gans.

---

¹⁾ Zie deze munten bij B. V. HEAD, *A guide to the principal gold and silver coins of the ancients*. 1895, 52--53; bij denzelfden *Historia numorum, a manual of Greek numismatics*. 1911, 877—878 en G. F. HILL, *Coins of ancient Sicily*. 1903, 143 e. v.

²⁾ ERNEST BABELON, *Moneta* in *Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles lettres*, XXXIX, Paris, 1913, besproken door ons geacht medelid Dr. M. A. ÈVÈLEIN in *Museum, maandblad voor philologie en geschiedenis*, van November 1914.

Vreemd derhalve aan elk begrip van geld, meent BABELON dan ook, dat het alleen om zuiver practische redenen is geweest, dat in 269 vóór Chr., naast den tempel van Juno Moneta de Munt werd gesticht, die naar haar zou heeten «Moneta».

Den naam van deze godin treffen wij aan bij gelegenheid van de overwinning op de Aurunci in 345 vóór Chr., toen L. FURIUS CAMILLUS haren bijstand inriep en haar een tempel wijdde, dien hij het volgend jaar stichtte ter plaatse waar het huis van M. MANLIUS CAPITOLINUS had gestaan, de plek waar de Galliërs hadden getracht het Capitool bij verrassing te nemen ¹⁾.

Hoog op den burg, de gelofte getrouw, heeft den zelfden dag

Zegt men, CAMILLUS, Juno Moneta's huis gebouwd.

Daar stond vroeger het huis van MANLIUS, die Jupiter's hoogte,
U, Capitool, voor de woede der Gallische wapens beschermt ²⁾.

Ingevolge eene gelofte, stelde nu de Senaat den muntslag onder bescherming der godin van den goeden raad. Een zeer bekende denarius uit veel lateren tijd — het stuk is van omstr. 45 vóór Chr. — van den muntmeester TITUS CARISIUS, vertoont dan ook aan de voorzijde het hoofd dezer godin met haar naam **MONETA** en aan de keerzijde werktuigen door de munters gebruikt ³⁾.

Aangezien het munt huis zich dus bevond «ad Mone-tam», kregen de ambtenaren, die er het toezicht over

¹⁾ LIVIUS, VI, 20; VII, 28; E. RODOCANACHI, *Le Capitole romain antique et moderne*, 1912. 11, 18.

²⁾ OVIDIUS, *Fasti*, VI. 183—186.

³⁾ ERNEST BABELON, *Description historique et chronologique des monnaies de la république romaine* I, 1885, 314; H. A. GROEBER, *Coins of the Roman republic in the British museum*. I, 1910. 527.

uitoefenden en het bestuurden heel natuurlijk den naam triumviri monetalis of monetarii en het atelier zelf werd bij verkorting Moneta genoemd. In die beteekenis treffen wij het dan ook meermalen bij CICERO aan: «Over de Via APPIA en over de Moneta houdt de Consul eene voordracht» ¹⁾, «Aan PHILOTIMUS heb ik met betrekking tot het reisgeld geschreven: dat ik het of uit de Moneta (want niemand betaalt tegenwoordig) krijg of van de familie OPPUS, je naaste bureu» ²⁾.

Sedert den tijd echter van dien grooten redenaar, moeten wij constateeren, dat het woord van het munthuis was overgebracht naar zijne voortbrengselen en dat men er tegen het einde van de Republiek de beteekenis van munt aan hechtte.

Moneta, niet meer in de gedaante van Juno, maar als de personificatie van de Munt, werd eene allegorische figuur, die herhaaldelijk voorkomt op het Keizerlijke geld ³⁾; ja men voerde zelfs de Tres Monetae in, die men naast elkaar afbeeldde, elk met eene weegschaal en eenen hoorn des overvloeds, en waarmede men dan de drie metalen bedoelde, waarin gemunt werd ⁴⁾.

Keeren wij terug tot onze nieuwe zilvermunt.

De nummus denarius was, zooals zijn naam reeds

¹⁾ *Orationes Philippicae*, VI, 1.

²⁾ *Epistolae ad T. ATTICUM*, VIII, 7.

³⁾ HENRY COHEN. *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain*. 2e druk. VIII. 409 (register).

W. FROEHNER, *Les médaillons de l'Empire romain* 1878, 394 (register).

FRANCESCO GNECCHI, *I medaglioni romani*, 1912. III. 158—159 (register).

⁴⁾ S. W. STEVENSON, *A dictionary of Roman coins*, 1889, 560, 561: *Rivista italiana di numismatica*, 1906, 311.

aanduidt, het equivalent in zilver van tien bronzen assen, van daar dat hij het waardeteeken X draagt, zijn helft noemde men nummus quinarius en gaf men het waardeteeken V, zijn kwart nummus sestertius (d. i. semis-tertius) met het waardeteeken II S (2 assen en 1 semis), later meestal geschreven H S.

Aan welke assen moeten wij nu denken bij de waarde-bepaling van den denarius?

Het normale gewicht van de oudste exemplaren van deze muntsoort is 4 scrupels van 1,137 gram = 4,548 of 4,55 gram.

Gegeven de bekende verhouding van zilver tot brons = 1 : 120 ¹⁾, zou dit stuk dus eene waarde hebben van $120 \times 4,55$ gram = 546 gram of 10 stukken van 54,6 gram. De as van 269/268 vóór Chr. moet dus gewogen hebben 54,6 gram, d. i. het zesde (de sextans) van het Nieuw-Romeinsche pond van 327,45 gram, met andere woorden: de as van het oorspronkelijke denariussysteem zou sextantair zijn geweest. Dit is de meening — om de vooraanstaande monetologen slechts te noemen — van Baron d'Ailly en van Samwer en Bahrfeldt ²⁾.

Daartegenover staat de theorie, ontwikkeld door Mommsen ³⁾, gebaseerd op een critisch onderzoek,

¹⁾ E. J. Haebler, *Zum Corpus numorum aeris gravis. Die Systematik des ältesten römischen Münzwesens*, 1905, 19; ons *Overzicht van het Romeinsche muntwezen*. 1917. 15.

²⁾ P. P. Bourlier, Baron d'Ailly, *Recherches sur la monnaie romaine*. I, 1864, 6.

Karl Samwer und M. Bahrfeldt. *Geschichte des älteren römischen Münzwesens*. 1883. 48 e. v.

³⁾ Th. Mommsen, *Histoire de la monnaie romaine; traduite de l'allemand par le Duc de Blacas*. II, 1870. I. e. v

niet alleen van den eigenlijken Romeinschen muntslag, doch ook van dien der omringende districten, die aan Rome onderworpen waren en die het Romeinsche bronzen systeem hadden aanvaard. In strijd met de opinie van HAEBERLIN ¹⁾, was MOMMSEN van meening, dat Rome voor langen tijd den as handhaafde op het nominale gewicht van een pond van 327,45 gram, doch in werkelijkheid van negen tot tien unciae wegende en dat hij daarna plotseling daalde tot beneden de helft van zijn gewicht, n.l. tot 4 unciae, dus tot den triëntalen standaard, hebbende de gereduceerde as het gewicht van den ouden triens, altijd zooals MOMMSEN zich dat gewicht voorstelde.

De geniale navorscher vestigt er onze aandacht op, dat eene gelijksoortige reductie ook plaats vond met het bronzen geld van verschillende steden van Umbrië en Apulië (Luceria en Venusia), doch dat die van Latium, Gallië Cisalpina en Picenum, klaarblijkelijk zich hielden aan het oude systeem van den libralen as.

Wat deelen de oude schrijvers ons mede?

VARRO ²⁾ leert ons, dat de librale as werd afgeschaft gedurende den Punischen oorlog. Hetzelfde bericht vinden wij bij VERRIUS FLACCUS ³⁾, auteur, die veeltijds putte uit onbekende en troebele bronnen. Welke van de Punische oorlogen bedoelden zij, den eersten, die duurde van 264 tot 241 vóór Chr., of den tweeden dien van HANNIBAL, die duurde van 218 tot 201 vóór

¹⁾ HAEBERLIN, *Die Systematik*, 19; ons *Overzicht*, 16 en 33.

²⁾ *De Lingua Latina*, V, 169; F. HULTSCH, *Metrologicorum scriptorum reliquiae*, 1866, 49.

De Re Rustica, I, 10, 2; HULTSCH, 52.

³⁾ HULTSCH, 76, 80, 81.

Chr.? MOMMSEN meent, dat men hier moet aanvullen, wat gebrekkig en onvoldoende in die berichten is, te meer daar de historieschrijvers, die na VARRO gekomen zijn, het vraagstuk nog duisterder hebben gemaakt, door uit die geschriften tegenstrijdige gevolgtrekkingen te maken. Volgens het verhaal van VARRO, dat MOMMSEN geloofwaardig vindt, mag men concludeeren, dat de verandering in den muntvoet in het begin van den oorlog plaats vond en zelfs mogelijk nog iets eerder, maar zeker niet tegen het einde; wij hebben dus de keuze tusschen de jaren 264 en 218 vóór Chr. als den vermoedelijken tijd van deze gebeurtenis. Gelukkig vinden wij bij VERRIUS FLACCUS eenige nadere bijzonderheden aangaande de gevolgen van dezen eersten maatregel. Genoemde schrijver leert ons, dat de unciale as, d. i. de as, die het gewicht had van de oude uncia, werd ingevoerd gedurende den oorlog met HANNIBAL, onder de dictatuur van Q. FABIUS MAXIMUS in 217 vóór Chr. Dit bericht, dat zeker en betrouwbaar schijnt en op authentieke documenten berust, snijdt de questie af. De Punische oorlog, waarvan de oude schrijvers spreken, wanneer zij het tijdvak willen aanwijzen, waarin het gewicht van den libralen as werd verminderd, is klaarblijkelijk de eerste, want volgens allen en ook volgens de onweerlegbare getuigenis van de munten zelve, nam de unciale as niet onmiddellijk de plaats in van den libralen, wat het geval zou zijn geweest wanneer deze in gebruik was gebleven tot het begin van den oorlog met HANNIBAL. MOMMSEN komt dus tot de conclusie, dat een vaststaand feit in de geschiedenis van het Romeinsche muntwezen is, dat het gieten van den libralen as moet hebben voortgeduurd

tot 264 vóór Chr. en dat de unciale as niet vóór 217 ten tooneele verscheen. Maar niet eens is hij het met onzen annalist, wanneer deze zegt, dat gedurende den eersten Punischen oorlog, de librle as werd vervangen door den sextantairen. Later echter ¹⁾ is MOMMSEN eenigszins op zijne meening terug gekomen en plaatste hij de invoering van het triëntale systeem in 268 vóór Chr.

Is het recht aan de zijde van den Duitschen geleerde, dan had dus de denarius eene waarde van 10 assen van 109,15 gram ($\frac{4}{12}$ van het Nieuw-Romeinsche pond van 327,45 gram). Dit geeft eene verhouding van zilver tot brons = 1 : 240.

$$1091,5 \text{ gram} = 239,8 \times 4,55 \text{ gram.}$$

Aangenomen zou dan moeten worden, dat, toen onze denarius werd ingevoerd, het zilver de dubbele waarde kreeg van die het nauwelijks eene generatie vroeger had gehad. Wij willen en kunnen natuurlijk niet ontkennen, dat inderdaad zulk een revolutionnaire maatregel werd genomen, vooral niet sedert, zooals wij zagen, zilver het voornaamste metaal in het munt-systeem was en het brons weinig meer dan een teeken-munt. Aan den anderen kant kunnen wij — gelet op het opvliegende karakter der lagere volksklassen, die om het minste en geringste, wat haar niet aanstond, te hoop liepen — maar niet zoo aannemen, dat gezegde maatregel zonder hevig verzet mogelijk was. En van een zoodanig verzet meldt geen der annalisten ons iets. Neen, wij blijven het véél waarschijnlijker vinden, dat toen de denarius werd ingevoerd, de bronzen as

---

¹⁾ MOMMSEN-BLAGAS, III, 468.

reeds zoo zeer in gewicht gedaald was, dat de oude, veeljarig beproefde, waardeverhouding van kracht kon blijven.

In 268 vóór Chr. zou men dus reeds een triëntaal systeem hebben gekend en nog in 245 toen de Romeinsche kolonie Brundisium in Calabrië was gesticht, zou het muntwezen van die plaats op den triëntalen voet zijn gebaseerd ¹⁾. MOMMSEN hield vol, dat wanneer deze kolonie munten uitgaf volgens het triëntale systeem, ten tijde van hare stichting, dit systeem toen in Rome zelf in gebruik moet zijn geweest. Een stoute bewering! Wij weten immers niets van de waardeverhouding, die in dezen tijd in Calabrië tusschen zilver en brons bestond. Van die verhouding toch en niet van die, welke in Rome gold, hing natuurlijk af welken standaard men in de nieuwe kolonie zou invoeren.

Maar zouden de Romeinen om den invloed van den denarius te versterken, hem niet in hunne koloniën een veel hooger koers hebben kunnen geven dan in Rome zelf mogelijk was? Wanneer een denarius 10 triëntale assen waard was in Brundisium en slechts 10 sextantaire assen in Rome, zouden alle denarii naar de kolonie zijn gevloeid. Dat was natuurlijk de bedoeling niet en dat is ook niet gebeurd.

Aanhangers van de theorie van MOMMSEN beroepen zich dikwijls op een bericht van PLINIUS ²⁾. «Het pondgewicht van het brons werd echter ten tijde van den eersten Punischen oorlog, toen de Staat de uitgaven

---

¹⁾ Sextans, uncia, semuncia, vierde en achtste uncia. MOMMSEN-BLAGAS, II, 4, 15; III, 182; *Kon. Museen zu Berlin, Beschreibung der antiken Münzen*, III, 1894, 213 e. v.; HEAD, *Historia numorum*, 1911, 52.

²⁾ *Historia naturalis*, XXIII. 13.

niet meer kon bestrijden, verminderd en werd bepaald, dat de assen tot het zesde deel van dit gewicht zouden vervaardigd worden. Op deze wijze werden vijf deelen gewonnen en de schulden gedelgd».

Dit verhaal doet ons inderdaad geneigd zijn tot de veronderstelling, dat het librle gewicht zich tot dien tijd had gehandhaafd en dat het toen plotseling verminderd was tot sextantair. Nemen wij echter de gewichten van de talrijke munten, die tot ons gekomen zijn in aanmerking, dan moeten wij 'smans bericht of als geheel onjuist van de hand wijzen of zijn meening zoo interpreteeren, dat hij bedoelde, dat het geleidelijk verminderd gewicht niet vóór het den sextantairen voet bereikt had, door den Staat als wettig erkend was. PLINIUS' bericht is in zooverre ten gunste van MOMMSEN'S theorie, als er uit blijkt dat de sextantaire standaard het eerst wettelijk erkend werd gedurende den eersten Punischen oorlog. Doch ook zagen wij, op welke ernstige moeilijkheid wij stuiten, als wij aannemen, dat de wettelijke as meer dan sextantair was op het tijdstip der invoering van den denarius. En het is dan ook zoo duidelijk, dat PLINIUS moeite heeft gedaan om een eervolle verontschuldiging te vinden voor de reductie van den as — geheel onnoodig bovendien, want deze reductie behoorde tot de geleidelijke ontwikkeling van het muntwezen en was hoegenaamd geen teeken van staatsbankroet — en de geldzorgen, die de oorlog ook toen teweeg bracht, als motief aanvoerde. HILL ¹⁾ is dan ook van meening, dat de balans meer ten gunste

---

¹⁾ G. F. HILL. M. A., *Historical Roman coins from the earliest times to the reign of AUGUSTUS*, 1909, 32.

van den sextantairen as, wettelijk ingevoerd gelijktijdig met den denarius, overhelt. WILLERS ¹⁾ is daarvan vast overtuigd en wijst er op, dat de gelijktijdigheid van de invoering van het zilver en het sextantaire brons een der meest belangrijke resultaten is van de onderzoekingen van Baron D'AILLY.

Vóór 269 vóór Chr. kwam uit Rome's munthuis geen zilver en schijnt het dus niet zoo noodig te zijn geweest om het gewicht van den as vast te stellen, alhoewel het aantal assen, dat in de zilver-eenheid ging, ongetwijfeld constant was. Eerst nu Rome en zilver en brons ging uitgeven, werd het beslist noodzakelijk niet alleen de onderlinge waardeverhouding, maar ook het gewicht van het bronzen geld in de wet vast te leggen. Wij zagen ²⁾ dat in het tijdvak van circa 286 tot 269/68 vóór Chr., de as van het semilibrale systeem decimaal was verdeeld. Met de invoering van het denariussysteem keerde men terug tot de duodecimale verdeling. Van het oogenblik, dat in de hoofdstad van het toekomstig wereldrijk het zuivere beginsel van den dubbelen standaard de plaats had ingenomen van het schommelen tusschen een zilveren standaard en de waarde daarvan uitgedrukt in brons, wordt de denarius verdeeld in 10 assen, de as in 12 unciae ³⁾.

In ieder metaal werden dus nu de natuurlijke onderdeelen gemunt en wel de volgende:

---

¹⁾ HEINRICH WILLERS, *Geschichte der römischen Kupferprägung*, 1909, 40.

²⁾ In ons *Overzicht*, 34.

³⁾ E. J. HAEBERLIN, *Die metrologischen Grundlagen der ältesten mittelitalischen Münzsysteme* in *Zeitschrift für Numismatik*, 27, 1909, 105.

A. In zilver:

1. Denarius. Vz. Kop der godin Roma naar rechts, in hoog relief, dragende gevleugelden helm, versierd met griffioenkop: het vizier bestaande uit drie stukken; oorring met triglena en halssnoer; haar met band opgebonden en in dichte lokken op hals vallende; daarachter X. Kz. ROMA ¹⁾ binnen rechthoek. De Dioscuren te paard rijdende naar rechts; ieder houdende geveld lans en dragende chlamys, kuras en pileus, waarboven een ster. GRUEBER ²⁾, I, 14—15; pl. VIII, 1—3.

Theoretisch gewicht 4,55 gram = 4 scrupel = $\frac{1}{72}$ pond.

2. Quinarius. Vz. Kop der godin Roma naar rechts, dragende gevleugelden helm, enz., als n°. 1; daarachter V. Kz. ROMA binnen rechthoek. De Dioscuren te paard, rijdende naar rechts, enz., als n°. 1. GRUEBER, I, 15; pl. VIII, 4—5.

Theoretisch gewicht 2,275 gram = 2 scrupel = $\frac{1}{144}$ pond.

3. Sestertius. Vz. Kop der godin Roma naar rechts, dragende gevleugelden helm enz., als n°. 1; het vizier bestaande uit twee stukken; oorring met conos; daarachter IIS. Kz. ROMA binnen rechthoek. De Dioscuren te paard, rijdende naar rechts, enz., als n°. 1. GRUEBER, I, 16; pl. VIII, 6—7.

Theoretisch gewicht 1,137 gram = 1 scrupel = $\frac{1}{288}$ pond.

¹⁾ De letter A in deze en volgende munten is meestal zonder horizontaal streepje, ook gaat het dwarsstreepje wel nit van het rechterbeen evenwijdig aan het linker en van het linkerbeen evenwijdig aan het rechter.

²⁾ H. A. GRUEBER, *Coins of the Roman republic in the British museum*, 1910.

B. In brons:

4. As. Vz. Gelauwerde kop van Janus bifrons; daarboven $\square$. Kz. **ROMA** onder prora naar rechts; daarboven $\square$. GRUEBER, I, 29—30; pl. XII, 9.

Theoretisch gewicht 54,50 gram = 2 unciae = $\frac{1}{6}$ pond.

5. Semis. Vz. Gelauwerde kop van Jupiter naar rechts; daarachter **S**. Kz. **ROMA** onder prora naar rechts; daarboven, een enkele maal daarvoor, **S**. GRUEBER, I, 31; pl. XII, 10.

Theoretisch gewicht 27,25 gram = 1 uncia = $\frac{1}{12}$ pond.

6. Triens. Vz. Kop van de godin Minerva naar rechts, dragende Corinthischen helm, halssnoer en ooring met triglena; lang haar; daarboven $\circ \circ \circ \circ$. Kz. **ROMA** boven prora naar rechts; daaronder $\circ \circ \circ \circ$. GRUEBER, I, 31—32; pl. XII, 11.

Theoretisch gewicht 18,166 gram = $\frac{2}{3}$ uncia = $\frac{1}{18}$ pond.

7. Quadrans. Jeugdige Herculeskop naar rechts, dragende leeuwenhuid; daarachter $\begin{smallmatrix} \circ \\ \circ \\ \circ \end{smallmatrix}$. Kz. **ROMA** boven prora naar rechts; daaronder $\circ \circ \circ$. GRUEBER, I, 32; pl. XII, 12.

Theoretisch gewicht 13,625 gram = $\frac{1}{2}$ uncia = $\frac{1}{24}$ pond.

8. Sextans. Vz. Borstbeeld van Mercurius naar rechts, dragende chlamys en gevleugelden petasus; daarboven $\circ \circ$. Kz. **ROMA** boven prora naar rechts; daaronder $\circ \circ$. GRUEBER, I, 32; pl. XII, 13.

Theoretisch gewicht 9,083 gram = $\frac{1}{3}$ uncia = $\frac{1}{36}$ pond.

9. **Uncia**. Kop der godin Bellona naar rechts, dragende Atheenschen helm met vizier in drie stukken, ooring met conos en halssnoer; haar lang en gebonden; daarachter o. Kz. **ROMA** boven prora naar rechts; daaronder o. GRUEBER, I, 33; pl. XII, 14.

Theoretisch gewicht, 4,541 gram = $\frac{1}{6}$ uncia = $\frac{1}{72}$ pond.

10. **Semuncia**. Vz. Borstbeeld van Mercurius naar rechts, dragende chlamys en gevleugelden petasus. Kz. **ROMA** boven prora naar rechts. GRUEBER, I, 33; pl. XII, 15.

Theoretisch gewicht 2,27 gram = $\frac{1}{12}$ uncia = $\frac{1}{142}$ pond.

Het type van den denarius en zijn onderdeelen met het vrouwenhoofd, gedekt door den gevleugelden helm op de voorzijde en de Dioscuren op de keerzijde, alhoewel nu juist niet geheel oorspronkelijk in opvatting, vertoont toch eenige teekenen van originaliteit. Wat de identificatie van het vrouwenhoofd betreft, zijn de meeningen van onze monetologen verdeeld.

ECKHEL ¹⁾, KLUEGMANN ²⁾ en CAVEDONI ³⁾ zien het aan voor het hoofd van Minerva, terwijl ALDINI ⁴⁾, MOMMSEN ⁵⁾ en anderen van meening zijn, dat het

¹⁾ JOSEPH HILARIUS ECKHEL, *Doctrina numorum veterum*, 1792—98, V, 84.

²⁾ A. KLUEGMANN, *L'Effigie di Roma nei tipi monetarii piu antichi*, Roma 1879, 46 e. v.

³⁾ CELESTINO CAVEDONI, *Saggio di osservazioni sulle medaglie di famiglia romane ritrovate in tre antichi ripostigli dell' agro Modenese negli anni 1812, 1815 e 1828*. Modena, 1829, 124.

⁴⁾ P. ALDINI, *Sul tipo primario delle antiche monete della Romana Republica in Memorie della R. Acad. di Torino*, Ser. II, III, IV.

⁵⁾ MOMMSEN-BLACAS, *Histoire de la monnaie romaine*, II, 8, noot 4.

voorstelt de godin Roma met de attributen van Minerva, in het bijzonder omdat op latere uitgiften van denarii het hoofd vergezeld is van het opschrift **ROMA** ¹⁾.

Ook HAEBERLIN ²⁾ ziet den kop aan voor dien van de Dea Roma, de Tyche of Genius, die over het welzijn van de stad waakte. De plaats, die deze godin te Rome innam, was gelijk aan die van Pallas te Athene en in de Romeinsche mythologie, stond zij, als de overwinnende heldin, gelijk met de Grieksche Minerva ³⁾.

Door dit voorzijdetype voor hare munten te kiezen volgde Rome dus het voorbeeld van Athene, met de geldstukken van welke stad zij wel bekend moet zijn geweest. Evenals de oudste Atheensche munten omloop hadden in geheel Griekenland, wilde Roma ook haar geld door geheel Italia in circulatie brengen.

De Romakop op onze denarii verschilt aanmerkelijk in vorm met dien, welken wij op het oudere Capuaansche zilver ⁴⁾ zagen; de helm is niet langer Phrygisch, doch van den gewonen ronden vorm met vizier, echter voorzien van vleugels en een kam met een griffioenkop, evenals op den Phrygischen helm. De vleugels gaven Roma het karakter van «Victrix», als hoedanig

¹⁾ Zie o.a. GRUEBER, *Coins of the Roman Republic*, I, 135, No. 952; pl. XXVI, 15.

²⁾ E. J. HAEBERLIN, *Der Roma-Typus auf den Münzen der römischen Republik* in *Corolla numismatica: numismatic essays in honour of B. V. HEAD*, 1906, 135 e. v.; 146 enz.

³⁾ Zij, die zich geheel op de hoogte willen stellen van dit vraagstuk wordt de bestudeering van het uitgebreide artikel »Roma» van FRANZ RICHTER in W. H. ROSCHER, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, zeer aanbevolen.

⁴⁾ Zie ons *Overzicht van het Romeinsche Muntwezen*, 1917, 22.

de Romeinen hunne godin natuurlijk gaarne zagen na den gunstigen afloop van den strijd tegen PYRRHUS. Dit nieuwe model helm bleef — met onbeduidende veranderingen — langen tijd de gebruikelijke hoofdbekking van Roma, alhoewel wij dien van Phrygisch model nog een enkele maal ontmoeten.

Het keerzijdetype, de Dioscuri, kwam reeds eerder voor op munten van verschillende Italische steden, waar men den «grooten tweelingbroeders» goddelijke eer bewees. Zoo op de zilvermunten van Tarentum in Calabria ¹⁾, waarop wij de paarden of stappend of galopperend zien; op andere der Bruttii ²⁾ zijn zij steigerend en dragen de heroën palmen, ook op bronzen munten van Nuceria Alfaterna in Campania ³⁾ en Caelia in Apulia ⁴⁾ zien wij dergelijke voorstellingen. Het type komt bovendien herhaaldelijk voor op munten van Luceria in Apulia ⁵⁾, doch deze zijn na 268 geslagen.

De Dioscuri worden op onze denarii afgebeeld te paard, naast elkaar, met gevelde lansen, gereed voor den strijd. Uitmuntend is de beschrijving, die Baron D'Ailly ⁶⁾ van hen geeft: «Les Dioscures à cheval au galop à droite accostés, la tête couverte du pileus, surmonté d'un astre à un plus ou moins grand nombre

---

¹⁾ ARTHUR J. EVANS, *The horsemen of Tarentum in Numismatic chronicle*, third series, IX, 1889.

²⁾ A. W. HANDS, *Italo-Greek coins of Southern Italy*, 1912, 180.

³⁾ Kön. Museen zu Berlin. *Beschreibung der antiken Münzen*, III¹, 152—153.

⁴⁾ Aldaar, 189.

⁵⁾ GRUEBER, *Coins of the Roman Republic*, II, 179—187, pl. LXXXIII, 1, 2, 6; LXXXIV, 4.

⁶⁾ *Recherches sur la monnaie romaine*, II¹, 46.

de rayons; revêtus du sagum, casaque militaire; le pallium ou paludamentum, la chlamyde des Grecs, flottant sur l'épaule; les perones, bottines à retroussis pendants, à la jambe; tenant de leur droite, appuyée à leur côté, la haste horizontale, dans l'action d'aller au combat».

Niemand zal er wel aan twijfelen, dat wij hier eene dankbare herinnering zien aan de zeer bijzondere hulp die deze heroën bewezen aan de wapenen der Republiek in den (legendarischen) slag bij het meer Regillus ¹⁾. Bij dit meer in het gebied van Tusculum ²⁾, zeer waarschijnlijk de tegenwoordige krater Pantana Secco, zou de dictator AULUS POSTUMIUS ALBUS in 499 of, volgens andere opgave, in 496 vóór Chr., den strijd gestreden hebben tegen de Tarquiniërs; 24000 Romeinen stonden tegenover 40000 bondgenooten, waarvan meer dan 30000 sneuvelden. Een latere overlevering wilde, dat de Dioscuri, op witte paarden gezeten, bij dezen slag aan het hoofd der Romeinsche legioenen streden. Van daar de eer, die dezen beschermers in den nood werd bewezen. De oudere traditie — tot ons gekomen door LIVIUS — schijnt alleen te hebben bestaan in het wijden van eenen tempel aan Castor op het Romeinsche Forum door den dictator AULUS POSTUMIUS ALBUS ³⁾. Maar vóór de denarius zijne intrede in het muntwezen had gedaan, was Pollux de onafscheidelijke tweelingbroeder van Castor geworden, zeker wel door den invloed van het Grieksche verhaal betreffende het broeder-

¹⁾ LIVIUS, 2, 19, cf 21; DION. HALIC., Antiquitates Romanae, 6, 3.

²⁾ ALB. VAN KAMPEN, *Atlas antiquus*, tab. 15, A 2.

³⁾ LIVIUS, 2, 21.

paar en misschien ook wel door hunne legendarische tusschenkomst in den slag aan de Sagra in Bruttium, aan de zijde der Locriërs tegen de Crotoniaten, 530 of 500 vóór Chr ¹⁾).

Maar dit alles daargelaten, ligt de beteekenis van het type, van monetologisch standpunt, in het feit, dat de Dioscuri de beschermgoden waren van de Romeinsche Equites, d. i. van die klasse van het souvereine volk, die zich in het bijzonder met den handel bezig hield ²⁾. De tempel van Cástor, die stond in de wijk genaamd «ad Janum medium», was de Beurs van Rome ³⁾ en de plaats, waar men bij voorkeur geld bewaarde ⁴⁾. Na 305 vóór Chr. trokken de Equites ieder jaar op den 15^{den} Juli in een prachtigen optocht te paard met hunne beschermgoden van den tempel van Mars door de voornaamste straten van de stad over het Forum en langs den ouden tempel der Dioscuri, de z. g. n. «transvectio equitem ⁵⁾).

De vermindering van het gewicht van den as tot $\frac{1}{6}$ van zijn oorspronkelijk gewicht en dus ook van al zijn onderdeelen, gaf die stukken nu een middellijn (de as van 33 à 40 mM.), die het mogelijk maakte deze nu alle met stempels te slaan in plaats van in vormen te gieten. In het vorig tijdvak was zulks nog niet mogelijk voor nominalen zwaarder dan de triens.

---

¹⁾ A. FURTWÄGLER, artikel «Dioskuren» in ROSCHER, *Ausf. Lexikon*, I, 1158; BETHE in PAULY-WISSOWA, *Realencyclopädie*, V, 1105.

²⁾ HELBIG in *Hermes*, 40, 1905, 101 e. v.

³⁾ MOMMSEN-BLACAS, II, 29; GEORGE MACDONALD, *Coin types, their origin and development*, 1905, 183-184.

⁴⁾ JUVENALIS, *Hekeldichten*, XIV. 260.

⁵⁾ LIVIUS, 9, 46; HENRY THÉDENAT, *Le forum romain*, 1911, 113.

De oudste denarii kunnen gemakkelijk onderscheiden worden van die, welke later geslagen werden, niet alleen door hun gewicht en het ontbreken van eenig symbool of merk van de muntmeesters, doch ook door hunne wijze van vervaardiging. De ruwheid van uitvoering, die bij latere uitgiften zoo opmerkelijk is en het oog zoo onaangenaam aandoet, ontbreekt geheel ¹⁾. De Romakop heeft een nog al hoog relief en zijn de details zorgvuldig en artistiek gemodelleerd. De ruiters op de keerzijde hebben, wat stijl aangaat, veel overeenkomst met het quadriga-type der didrachmen van Capua ²⁾, maar de fijne afwerking van de ruiterfiguren op het geld van Tarentum ³⁾ missen zij toch.

De denarii toegeschreven aan het tijdvak 269—217 vóór Chr. vertoonen verschillende variëteiten wat karakter en wijze van vervaardiging betreft.

In het gewicht en het type zou spoedig verandering komen. Als ons daarvoor in dit *Jaarboek* plaats wordt afgestaan, zullen wij die evolutie gaarne in een volgend opstel behandelen.

H. J. SCHARP.

Amsterdam.

---

¹⁾ CELESTINO CAVEDONI, *Appendice al Saggio*, A, 186

²⁾ Ons *Overzicht*. 1917. 37—38.

³⁾ EVANS, *The horsemen of Tarentum*.